

УДК 364.622 (477)

О. О. КОМАРОВА, Л. Є. БРАТЧЕНКО

СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ БІДНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті досліджено проблему бідності в Україні, зокрема методи її вимірювання, сучасний стан захищеності та платоспроможності окремих соціально-демографічних верств населення. Бідність як економічне та соціальне явище в сучасному світі формує серйозну загрозу соціальній безпеці як країни, так і окремої людини. Проаналізовано ознаки бідності, які мають низку специфічних особливостей в українському суспільстві, зокрема: низький рівень життя населення в цілому, висока питома вага людей, котрі вважають себе бідними, психологічне неприйняття економічної нерівності та поширеність бідності серед населення, яке працює. Розглянуто способи пом'якшення бідності серед населення, а саме: дії пасивного характеру (адресні грошові виплати, субсидії) й активного (допомога в працевлаштуванні, відкритті власної справи, зокрема безплатні консультаційні послуги юридичного характеру, а також сприяння в здобутті необхідної кваліфікації та перекваліфікації певних видів професій).

Ключові слова: *рівень бідності, абсолютна бідність, відносна бідність, межа бідності, рівень життя населення, соціальні стандарти.*

Актуальність дослідження проблеми бідності пов'язана з тим, що Україна належить до країн не просто з високим, а з таким, що зростає, рівнем бідності. Економічні трансформації, які відбуваються на тлі політичних суперечностей і сутичок в Україні, призвели до зменшення реальних доходів та заробітної плати, зниження платоспроможного попиту населення. Унаслідок значного спаду виробництва, інфляції, зниження продуктивності праці, зростання рівня та тривалості безробіття, в Україні на сьогодні за межею бідності живе близько 60 % населення. До того ж психологи визнали, що бідність негативно впливає на організм та психічний стан людини. Бідність формує серйозну загрозу соціальній безпеці країни, адже це стосується не лише окремої людини, а й суспільства в цілому. Це зумовлено тим, що незаможне та бідне населення постійно відчуває тривогу, невпевненість та незадоволення внаслідок нездійснення очікувань та надій щодо результатів соціальних реформ. Експерти та науковці виокремлюють низку специфічних рис, які притаманні бідності саме в українському суспільстві, які ми пропонуємо розглянути з огляду на сучасні реалії.

Проблему бідності в Україні, зокрема її вимірювання та специфічні ознаки, методичні підходи до визначення бідності, особливості прояву цього явища та його наслідки, фінансові важелі подолання, досліджували такі вітчизняні вчені, як: В. Горин, Н. Карпшин, О. Кириленко, Т. Кізима, А. Колот, Н. Кравчук, Е. Лібанова, Б. Малиняк, О. Палій, В. Письменний, А. Ревенко, В. Русін, Ю. Саєнко, В. Скуратівський, Н. Ткачук, Л. Черенько та ін.

Дослідження бідності своїм корінням сягає в класичну політекономію та соціологію. Так, А. Сміт, Д. Рікардо, Д. Мілль, Т. Мальтус, Ж. Прудон, Е. Реклю, К. Маркс стверджували, що бідність є логічним наслідком індустріального розвитку, а розподіл доходів між різними класами визначає розподіл власності. За Г. Спенсером, бідність – явище не соціальне, а особиста проблема тих, хто не зміг вписатися в існуючі соціальні рамки. Він вважає втручання держави в природний розвиток суспільства недоцільним, бо бідність – явище позитивне, воно стимулює людський розвиток. Зокрема, Ф. Гіддінгс визнавав існування бідності поруч із багатством. За Ф. Хайєком, бідність – невідворотна реальність у будь-якому суспільстві [3, с. 200].

Упродовж ХХ ст. змінювалася концепція бідності, але методи вимірювання, по суті, залишилися незмінними. До речі, термін «бідність» тринадцятиріччя не вживали в офіційних документах СРСР. Поняття бідності було зведено до поняття прожиткового мінімуму, а дохід був єдиним індикатором добробуту, його застосовували для вимірювання нормальної життєдіяльності населення. Між тим проблема бідності загострюється, а відтак потребує свого дослідження.

Метою статті є характеристика основних проявів бідності в сучасній Україні; визначення специфічних рис цього поширеного соціально-економічного явища та суспільної проблеми в Україні.

Попри поступове запровадження низки соціальних реформ, підвищення мінімальних зарплат та пенсій, лівова частка населення України має грошове забезпечення значно менше від норм, встановлених ООН та міжнародними стандартами. Відповідно до стандартів ООН, наразі у світі встановлено межу бідності на рівні витрат у 5 доларів США за день. Так, за міжнародними нормами, бідність настає за межею, коли людина в місяць має дохід менше від 150 доларів (враховують не лише їжу, а й витрати на комунальні платежі, проїзд тощо), тобто забезпечення лише базових біологічних потреб кожної людини. В Україні, згідно з нормами чинного законодавства, прожитковий мінімум у день становить 1,8 дол. США, тобто більш ніж у 3 рази менше від встановлених міжнародних норм. До того ж, хоча уряд і підвищив мінімальну заробітну плату до рівня 3200 грн, але ж офіційний прожитковий мінімум, визначений Законом України «Про Державний бюджет України на 2017 рік», становить 1544–1700 грн, що за поточним офіційним курсом НБУ дорівнює 56–62 долари США. У 2008 р., після початку світової кризи, рівень бідності зріс до 21 %, але згодом ситуація змінилася на краще, про що свідчить низка соціально-економічних показників. Так, перед початком військового конфлікту, в 2013 р., рівень бідності становив 9 %, а у 2014–2016 рр. збільшившись майже вдвічі – до 17 %. Тобто в нашій державі, де близько 1,7 млн внутрішньо переміщених осіб (а за прогнозами експертів, їх кількість дедалі буде збільшуватись), 2,8 млн людей мають статус інвалідів, більша частина населення недостатньо вживає якісних продуктів харчування, також не в змозі купити необ-

хідний одяг та взуття, обмежується дешевими й не завжди ефективними ліками. Тобто елементарні базові потреби населення не задовольняються [5; 6].

Під поняттям «бідність» експерти та науковці розуміють «злиденне існування фізичної особи, за якого через брак коштів неможливо підтримувати достойний спосіб життя, властивий суспільству конкретного соціально-економічного періоду» [6].

Вітчизняні науковці розрізняють абсолютну, відносну та суб'єктивну бідність. Так, абсолютна бідність має місце тоді, коли люди не володіють достатніми ресурсами для підтримання мінімуму фізичного здоров'я та працездатності. Цей вид бідності часто виражають у спожитих калоріях на добу або рівні харчування. Основним елементом визначення абсолютної межі бідності є вартість набору товарів і послуг, необхідних для задоволення основних соціальних потреб, характерних для цього суспільства. Кінцева мета боротьби з абсолютною бідністю полягає в цілковитому подоланні її шляхом поєднання мінімальних соціальних гарантій і створення умов, за яких бідні матимуть змогу самостійно забезпечити себе. Соціальна захищеність від абсолютної бідності, на думку експертів, істотно залежить від зростання національного багатства й удосконалення механізмів цілеспрямованої соціальної допомоги. Відносна бідність визначається загальним рівнем життя в різних суспільствах, більшою мірою базується на культурному визначенні. При відносному визначенні бідності через посилення на рівень життя, характерний для більшості населення, рівень залежить від конкретного суспільства та від конкретної історичної доби. У цьому разі бідність розглядають як відсутність доходу й ресурсів, необхідних для підтримання життєвих стандартів, які в межах цієї культури вважають нормальними та гідними. Суб'єктивна бідність визначається винятково суб'єктивними судженнями людей про соціально прийнятний мінімальний рівень життя в цьому суспільстві. Реальне відчуття бідності в індивідів або соціальних груп зумовлює не лише співвідношення рівня життя з деякими абсолютними показниками, воно радше є результатом порівняння своїх можливостей у задоволенні потреб із забезпеченістю й зразками рівнів споживання інших людей або зі своїм становищем у минулому.

ООН визначає чотири основні прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низька професійно-освітня підготовка; 3) позбавлення економічної бази нормального життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; 4) вилучення із суспільного життя.

Проте поряд із такими загальними ознаками, українська бідність має цілу низку специфічних особливостей. Одна з найважливіших, на наш погляд, це *низький рівень життя населення в цілому*. Про це свідчить низка показників, а саме: низький рівень раціону їжі; постійний відтік громадян за кордон; низька народжуваність; високий рівень захворюваності та смертності; незадоволеність широких верств населення загальноекономічною ситуацією та своїм матеріальним станом. Низька якість харчування в поєд-

нанні з погіршенням медичного обслуговування, недоступністю для широких верств населення багатьох ліків, відмовою від занять спортом, хронічними психологічними й емоційними перевантаженнями, роботою в несприятливих умовах тощо – усе це позначається на стані здоров'я нації. При цьому, як констатує представниця Інституту соціології НАНУ О. Іващенко, спостерігається незначне збільшення середньої тривалості життя в країні (жінки – 77 років, чоловіки – 67 років). Цей показник не тільки набагато нижче від рівня західноєвропейських країн, але ще і є меншим за середню тривалість життя в світі, яка, згідно з даними ООН, становить 71 рік. Низький рівень життя призводить до міграційного відтоку населення. Так, унаслідок міграції загальна чисельність населення щорічно в Україні скорочується приблизно на 90 тис. осіб [9]. Через військовий конфлікт у східній частині країни багатьом чоловікам призовного віку, що підлягають мобілізації, заборонено вільно залишати територію України. До того ж значна частина мігрантів-чоловіків залишає територію країни нелегально, без дозволу на роботу та володіння мовою. Незважаючи на агресію з боку Російської Федерації, за даними Національного інституту українсько-російських відносин, лише в Росії працюють понад 300 тис. українців. Але тут варто нагадати, що трудова міграція почалась іще в 2014 р., коли стрімко впала економіка. І відтоді цей потік не дуже змінився. Виїжджають із країни ще й з питань особистої безпеки. Це дуже важливий чинник. Загалом працездатне населення України на 2018 р. становить близько 30 млн жителів, при цьому офіційна робота є тільки в 16 млн українців. Важливою ознакою бідності в країні є зниження народжуваності. Так, усе менше людей прагне заводити сім'ї, а отже, і народжувати дітей. За 2017 р. на території України народилося близько 200 тис. дітей. Однак, як уже було сказано вище, у країні різко падає народжуваність. До кризи й військових конфліктів у середньому за добу народжувалися до 1000 немовлят, а станом на 2018 р. ця цифра впала до 800 новонароджених малюків [8]. Не менш важливою рисою є *психологічне неприйняття економічної нерівності*. Як відомо, рівень доходів є одним з критеріїв стратифікації суспільства. Бідність не лише поділяє суспільство на класи, а і є стимулом для того, щоб людина прагнула у своїх досягненнях. Проте в сучасних умовах бідність перешкоджає розвитку та стабільності суспільства. Останніми роками досить новим для України явищем стала *раптова неочікувана бідність*. Це бідність через втрату майна та джерел для існування внаслідок бойових дій на сході України. Межа психологічної та економічної вразливості до цієї форми бідності є досить високою. Адже людям, які раптово та неочікувано втратили майно, необхідно покривати такі необхідні витрати, як оренда житла, оновлення домашнього майна, одягу та взуття тощо [2, с. 22].

На нашу думку, уряду потрібно також звернути увагу на загрозу появи *застійної бідності*, так званої «*бідності поколінь*». Діти з таких сімей, не маючи доступу до повноцінної освіти, закладів культури, найбільшою

мірою наражені на ризик у дорослому житті опинитися на нижчій соціальній сходинці, ніж їхні батьки. Люди, які тривалий час перебувають у стані бідності, втрачають віру в себе, не говорячи про віру до соціальних інституцій.

Наразі в українському суспільстві зросла питома вага людей, *котрі вважають себе бідними*, цей факт теж можна вважати специфічною рисою бідності. Це підтверджено низкою соціологічних досліджень, адже за різними методиками, як зазначає О. Балакирева, сьогодні від 40 до 60 % українців вважають себе бідними. На сьогодні прожитковий мінімум, який для себе люди нині вважають достатнім, перевищує мінімальний рівень, гарантований державою, і становить 7–7,5 тис. грн на одну людину. Згідно зі статистичними даними, загальна тенденція така: ті, хто був багатим, за минулий рік іще більше збагатились, а бідні – відповідно, збіднішали. Адже є опосередковані показники: зростання економічної активності, кількість інвестицій, створення робочих місць, трудова міграція. На все це треба зважати [5; 9]. Якщо говорити про суб'єктивну оцінку свого стану, то чимало людей неадекватно це роблять. Тут варто наголосити на суто *емоційному аспекті суб'єктивної бідності*. З об'єктивних причин економічна, політична ситуація погіршилась через війну, яка призводить до занепаду. Тому це посилює відчуття незадоволеності, і все більше людей говорять, що стали жити гірше.

Поширеність бідності серед населення, яке працює, виникла як наслідок низьких стандартів оплати найманої праці, відтак – зайнятість абсолютно не захищає від бідності. Як результат, українські працівники, маючи навіть стабільне джерело трудового доходу, за умов низьких стандартів оплати праці фактично позбавлені можливості вести повноцінне життя. Водночас рівень життя населення, яке працює, безпосередньо залежить від рівня оплати праці [12]. Скорочення обсягів виробництва й відповідне зниження попиту на робочу силу обернулися зниженням зайнятості, насамперед у промисловості, будівництві та сільському господарстві, які традиційно визначали структуру ринку праці України, призвело до поширення вимушеної неповної зайнятості, зростання рівня й тривалості безробіття. Тому бідність в Україні серед освіченого й кваліфікованого населення, яке працює, – явище досить поширене. Цілком слушно зауважила Е. Лібанова: «В Україні зайнятість не убезпечує людину від бідності. Рівень бідності серед працюючих не поступається рівню бідності серед пенсіонерів» [7]. За словами експерта, до категорії бідних в Україні найчастіше потрапляють члени багатодітних сімей, особи без вищої освіти, мешканці невеликих міст і містечок (до 100 тис. населення), безробітні, а також родини, в яких проживають одночасно три покоління. Зрозуміло, що соціально-економічні негаразди, перш за все, вплинули на ті родини, що мають у своєму складі дітей, інвалідів, безробітних, чи то повністю складаються з непрацевдатних осіб. Але не кращим виявляється становище тих, хто працює за наймом у режимі повної зайнятості. Протягом усього пореформено-

го періоду вкрай гостро постає питання низького рівня оплати найманої праці. Таким чином, за існуючого рівня оплати праці в Україні навіть двоє працюючих батьків не завжди можуть забезпечити гідний рівень життя своїм дітям [7; 8]. Отже, формується так звана спадкова бідність. Діти з бідних родин не отримують необхідної фахової підготовки й згодом не можуть одержати гарну високооплачувану роботу. Як показують дослідження, існує чітко виражена пряма залежність між рівнем освіти й матеріальним становищем. Наявність же в сім'ї бодай однієї людини з вищою освітою вдвічі знижує ризик бідності.

Висновки. Цілком зрозуміло, що процес подолання бідності – це довготривалий процес, який потребує чітких дій, координації зусиль як на державному рівні, так і на рівні органів місцевого самоврядування, а також визначення їх пріоритетів на коротко-, середньо- і довгострокову перспективу. При цьому достеменно невідомо, скільки в країні є отримувачів соціальної допомоги або ж таких, що отримують кошти від держави. Звісно, не можна ігнорувати можливості бюджету надавати матеріальну підтримку незаможним членам суспільства. Але головну, визначальну роль відіграють діючі в суспільстві установки.

Ставлення держави до проблеми бідності в сучасному суспільстві залежить не лише від фінансових можливостей держави, а й від суспільного вибору.

Звичайно, бідність цілком подолати неможливо. Проте можна зменшити масштаби та пом'якшити її прояви, зменшити розшарування населення за рівнем доходів, а також вживати заходів, спрямованих на запобігання бідності. Соціально орієнтована модель України поширює опіку на досить широкі верстви населення. У цьому контексті встановлення офіційної межі бідності набуває особливого значення. Людей вважають бідними, коли рівень їхнього життя є нижчим за мінімально припустимий поріг, тож визначення цієї межі є вихідною точкою будь-якого аналізу бідності. Тому, аби мати об'єктивну картину дійсності, необхідно провести перепис населення. Але ця процедура дорого коштує та реалізувати її надзвичайно складно. На наш погляд, це перший конкретний реальний крок. Крім цього, для подолання бідності необхідно, зокрема, зменшити в Україні податковий тиск, спростити дозвільну систему, створити конкурентоспроможні умови для ведення бізнесу, а відтак створити нові робочі місця й збільшити заробітну плату працівників, а також зміцнити гривню щодо долара США. Так, на нашу думку, діями переважно пасивного характеру (адресними грошовими виплатами, субсидіями) можна зменшити кількість абсолютно бідних. Тоді як зменшення відносної бідності, яка пов'язана насамперед з економічною нерівністю населення, потребує більше часу й зусиль, переважно активного характеру. До таких дій належать допомога в працевлаштуванні, відкритті власної справи, зокрема безоплатні консультаційні послуги юридичного характеру, а також сприяння в здобутті необхідної кваліфікації та перекваліфікації певних видів професій. Щодо зниження

рівня суб'єктивної бідності, наявність якої в українському суспільстві викликає соціальні конфлікти, що останніми роками мають тенденцію до загострення, то її викоринити цілком, звичайно, неможливо, але для пом'якшення її наслідків потрібні час, а також довіра до влади на всіх рівнях, узгоджені дії майже всіх соціальних інститутів суспільства.

Список використаної літератури

1. Красун А., Турчин Я. Бідність в Україні та шляхи її подолання. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 20. С. 81–85.
2. Мельниченко О. А. Підвищення рівня та якості життя населення: механізм державного регулювання : монографія. Харків : Видво ХарPI НАДУ «Магістр», 2008. 232 с.
3. Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики : навч. посібник. Київ : МАУП, 2002. 200 с.
4. Фінансові важелі подолання бідності в Україні / Білоус І. І., Кравчук Н. Я., Ткачук Н. М. та ін. ; за ред. Кириленко О. П. Тернопіль : Вид-во Тернопільського економ. ун-ту, 2010. 430 с.
5. Цілі розвитку тисячоліття. Україна: 2000–2015. Національна доповідь. Київ, 2015. 73 с.
6. Коваленко Н. В. Бідність як соціально-економічна категорія. Харків. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-2/doc/1/08.pdf> (дата звернення: 20.08.2018).
7. Либанова Э. Уравниловка СССР и падение уровня жизни украинцев. *Новое время*. 2015. 24 октября. URL: <http://nv.ua/opinion/libanova/uravnilovka-sssr-i-padenie-urovnja-zhizni-ukraintsev67779.html> (дата обращения: 20.08.2018).
8. Населення України на 2018 рік кількість на сьогодні. URL: <http://2018.pp.ua/novini-2018/2834-naselennya-ukrayini-na-2018-rk-klkst-na-sogodn.html> (дата звернення: 20.08.2018).
9. ООН: Близько 60 % українців живуть за межею бідності. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/03/30/7139761/> (дата звернення: 20.08.2018)
10. Задорожна С. Стратегії подолання бідності в Україні. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2016. № 3. С. 20–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rreu_2016_3_5 (дата звернення: 20.08.2018).
11. Фесенко А. М. Бідність працюючого населення в Україні: причини, прояви, наслідки, засоби подолання. URL: <http://www.sworld.education/conference/year-conference-sw/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2015> (дата звернення: 20.08.2018).
12. Харченко А. М. Соціальна проблема глобалізації – бідність – шляхи її подолання. URL: <http://fp.cibs.ck.ua/files/1201/12kamspo.pdf> (дата звернення: 20.08.2018).
13. Центр Разумкова. Соціологічне опитування. Ситуація в країні. URL: http://razumkov.org.ua/ukr/poll_php?poll_id=1056 (дата звернення: 20.08.2018).

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Комарова А. А., Братченко Л. Е. Специфические признаки бедности в украинском обществе

В статье исследуется проблема бедности в Украине, в частности методы ее измерения, современное состояние защищенности и платежеспособности отдельных социально-демографических слоев населения. Бедность как экономическое и социальное явление в современном мире формирует серьезную угрозу социальной безопасности как страны, так и отдельного человека. Проанализированы признаки бедности, которые имеют ряд специфических особенностей в украинском обществе, в частности: низкий уровень жизни населения в целом, высокий удельный вес людей, которые считают себя бедными, психологическое неприятие экономического неравенства и рас-

пространение бедности среди работающего населения. Рассмотрены способы смягчения бедности среди населения, а именно: действия пассивного характера (адресные денежные выплаты, субсидии) и активного (помощь в трудоустройстве, открытии собственного дела, в частности бесплатные консультационные услуги юридического характера, а также содействие в получении необходимой квалификации и переквалификации определенных видов профессий).

Ключевые слова: уровень бедности, абсолютная бедность, относительная бедность, черта бедности, уровень жизни населения, социальные стандарты.

Komarova O. O., Bratchenko L. E. Specific Signs of Poverty in Ukrainian Society

In this paper, the authors examined the problem of poverty in Ukraine, in particular its measurement, the current state of protection and solvency of individual socio-demographic groups, in particular the working population. Poverty as an economic and social phenomenon in the modern world forms a serious threat to the social security of both a country and an individual. The signs of Ukrainian poverty, which have a number of specific features in Ukrainian society, are analyzed: low living standards in general, high proportion of people who consider themselves poor, psychological rejection of economic inequality and the prevalence of poverty among the working population. The main manifestations of poverty in modern Ukraine and ways to assess poverty are also considered. The authors consider ways to mitigate poverty among the population, namely: passive actions (targeted cash payments, subsidies of nature (employment assistance, opening of own business, in particular free legal advice services, as well as assistance in obtaining the necessary qualifications and re-qualification of certain types occupations.) Attention is also paid to subjective poverty as a social and economic phenomenon, the presence of which in the Ukrainian society causes social conflicts that are currently the last. Usually it is impossible to use this kind of poverty, but it takes time to mitigate its consequences, as well as confidence in power at all levels and the concerted actions of almost all social institutions of society.

The authors state that the state's attitude towards the problem of poverty in modern society does not always depend only on the financial capabilities of the state, but also on the public choice. In turn, the state's orientation towards paternalism, or individual responsibility towards the poor, depends on historically established social justice standards, the level of tax pressure traditional to one or another country (poverty control programs are funded from tax revenues), economic stability. Depending on these factors, the state chooses a strategy to combat poverty.

Key words: poverty level, absolute poverty, relative poverty, poverty line, living standards of the population, social standards.